

УДК 376.36:37.015.3

О. М. Гриненко
alena_grynenko@mail.ru

**ОСОБЛИВОСТІ РОБОТИ НАД ЗБАГАЧЕННЯМ
СЛОВНИКОВОГО ЗАПАСУ УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ ІЗ
ТЯЖКИМИ ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ В ПРОЦЕСІ
ВИВЧЕННЯ РОЗДІЛУ «БУДОВА СЛОВА» НА УРОКАХ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Відомості про автора: Олена Гриненко, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри логопедії та спеціальної психології Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет», м. Слов'янськ, Україна. Email: alena_grynenko@mail.ru

Contact: Olena Grynenko, Candidate of Pedagogical Sciences, professor of the Department of speech therapy and special psychology of «Donbas State Pedagogical University», Ukraine. Email: alena_grynenko@mail.ru

Гриненко О.М. Особливості роботи над збагаченням словникового запасу учнів початкових класів із тяжкими порушеннями мовлення в процесі вивчення розділу «будова слова» на уроках української мови. У статті розкриваються особливості роботи спрямованої на збагачення словникового запасу учнів початкових класів із тяжкими порушеннями мовлення в процесі вивчення розділу «Будова слова» на уроках української мови. Належний рівень мовленнєвого розвитку дитини передбачає рівнозначну сформованість його основних сторін, сприяє удосконаленню спеціальних мовних знань, умінь і навичок усного й писемного мовлення, збагаченню словникового запасу, якісному оволодінню іншими навчальними дисциплінами, розширює знання про навколишнє. Суттєві порушення балансу такого розвитку за наявності певних особливостей, пов'язаних із дефіцитом основних компонентів мовленнєвої функції, обумовлюють необхідність створення адекватної стратегії навчання категорії учнів із тяжкими порушеннями мовлення в умовах школи. Автор визначає особливості, умови, від яких залежить результативність збагачення словникового запасу учнів із тяжкими порушеннями мовлення похідними словами. Пропонований підхід зорієнтований на привернення уваги школярів до слова як одиниці мовлення. Систематичне застосування на уроках української мови словотворчого аналізу сприяє розумінню молодшими школярами з тяжкими порушеннями мовлення морфем як смислового компонента

слова. У статті акцентується увага на тому, що передумовою збагачення словникового запасу школярів із тяжкими порушеннями мовлення похідною лексикою є практичне оволодіння афіксальним способом словотворення. Запропонований підхід сприяє систематичному ознайомленню учнів із семантикою афіксів. Систематична робота над семантикою слова в процесі опрацювання розділу «Будова слова» сприяє підвищенню орфоепічної та орфографічної грамотності учнів зазначеної категорії.

Ключові слова: молодші школярі з тяжкими порушеннями мовлення, слово, морфема, будова слова, словниковий запас, семантика.

Гриненко А. Н. Особенности работы над обогащением словарного запаса школьников начальных классов с тяжёлыми нарушениями речи в процессе изучения раздела «Состав слова» на уроках украинского языка. В статье раскрывается значение работы над обогащением словарного запаса младших школьников с тяжёлыми нарушениями речи в процессе изучения раздела «Состав слова» на уроках украинского языка. Соответствующий уровень речевого развития ребенка предполагает сформированность его всех сторон, способствует усовершенствованию специальных языковых знаний, умений и навыков устной и письменной речи, обогащению словарного запаса, качественному овладению другими учебными дисциплинами. Существенные нарушения баланса такого развития, при наличии определенных особенностей, которые связаны с дефицитом основных компонентов речевой функции, обуславливают необходимость создания адекватной стратегии обучения категории школьников с тяжелыми нарушениями речи. Автор определяет условия, от выполнения которых зависит результативность обогащения словарного запаса учеников младших классов с тяжёлыми нарушениями речи. Предложенный автором подход, ориентированный на обращение внимания школьников к слову как единицы речи. Систематическое использование на уроках украинского языка словообразовательного анализа способствует пониманию школьниками морфем как смыслового компонента слова. В статье акцентируется внимание на том, что предпосылкой обогащения школьников с тяжёлыми нарушениями речи словарного запаса является практическое овладение аффиксальным способом словообразования. Предложенные упражнения способствуют систематическому знакомству учеников с тяжёлыми нарушениями речи с семантикой аффиксов. Систематическая работа над семантикой слова в процессе работы над разделом «Состав слова» способствует обогащению словарного запаса и улучшению орфоэпической и орфографической грамотности младших школьников с тяжелыми нарушениями речи.

Ключевые слова: младшие школьники с тяжёлыми нарушениями речи, слово, морфема, состав слова, словарный запас, семантика.

Grynenko O. M. Value of prosecution of semantics of words in the process of study junior schoolchildren from ТПМ of division «Structure of word» the lessons of the Ukrainian language. The article reveals the importance of the semantics of words in the study of younger students with severe speech disorders section «The structure of words». Appropriate level of child language development provides an equivalent formation of its main parties contributes to the improvement of special linguistic knowledge and skills of oral and written expression, vocabulary enrichment, high-quality mastering other educational disciplines, expanding knowledge about the. Significant imbalance such development if certain features associated with deficiency of the main components of speech function, necessitating the creation of appropriate learning strategies category of students with severe speech disorders in the school setting. The author defines the conditions that affect the efficiency of enrichment of vocabulary words student's derivatives. The proposed approach is focused on attracting the attention of students to the word as a unit of speech. Exercises morphemic and formative design promotes active absorption formative resources of their native language. The systematic application of the lessons of the Ukrainian language word-building analysis contributes to the understanding of younger students with severe speech disorders morpheme as the semantic component of the word. The article focuses on the fact that a prerequisite for enriching the vocabulary of students with severe speech disorders derivative is practical vocabulary mastery affixed way of word formation. The proposed systematic exercises help to familiarize students with the semantics of affixes (suffixes, prefixes). Systematic work on the semantics of words in the processing section «structure words» improves pronouncing and spelling literacy.

Key words: junior schoolchildren with heavy violations of broadcasting, morpheme, word, structure of word, semantics.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Проблема реалізації визначеної в «Державному стандарті загальної початкової освіти мовленнєвої лінії вивчення мови на одне з чільних місць висуває роботу над словом з огляду на ту важливу роль, яку відіграє лексика в комунікативно спрямованому оволодінні мовою. Робота над вивченням лексичного матеріалу в початкових класах загальноосвітніх шкіл для дітей із тяжкими порушеннями мовлення (ТПМ) має велике загальноосвітнє і практичне значення. Вивчення його розширює знання учнів про мову, ознайомлює з одиницею мови – словом, є головним джерелом збагачення словника учнів. На думку В. Сухомлинського, саме

в початкових класах потрібно ввести дітей у сад, назва якому – рідне слово, домогтися, щоб кожна дитина пережила відчуття здивування, відкриваючи красу рідного слова.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Сьогодні в Україні спостерігається тенденція до зростання кількості дітей із ТПМ. Даний факт вимагає перегляду методів і форм навчання та виховання зазначеної категорії дітей (С. Конопляста, З. Ленів, Л. Лопатіна, Н. Манько, І. Марченко, Н. Пахомова, О. Приходько, В. Тарасун, В. Тищенко, М. Шеремет та ін.). Аналіз вітчизняної та зарубіжної спеціальної науково-теоретичної літератури засвідчив, що рівень розвитку мовлення дітей із ТПМ значно нижчий, ніж у їхніх однолітків без патології, відмічаються порушення звуковимови, формування лексики і граматики рідної мови, недостатньо відбувається оволодіння системою морфем і засвоєння навичок словотворення, зв'язного (Л. Бартенєва, В. Воробйова, Б. Гріншпун, Л. Єфименкова, О. Жильцова, Н. Жукова, С. Конопляста, Ю. Коломієць, В. Кондратенко, Р. Лалаєва, Р. Левіна, І. Марченко, О. Мастюкова, Ю. Пінчук, О. Ревуцька, М. Савченко, Н. Серебрякова, Н. Січкачук, Є. Соботович, В. Тарасун, В. Тищенко, Т. Ткаченко, Н. Трауготт, Л. Трофименко, Т. Філічева, М. Шеремет та ін.).

Формування цілей статті (постановка завдання). Мета статті – розкрити особливості та основні напрями роботи над збагаченням словникового запасу учнів початкових класів із тяжкими порушеннями мовлення в процесі вивчення розділу «Будова слова» на уроках української мови.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основною одиницею мовлення є слово. Від багатства лексичного запасу й уміння активно і вдало ним користуватися залежить якість мовлення особистості й успішність її спілкування з іншими людьми. Мета лексичної роботи в початковій школі полягає в реалізації таких завдань як: накопичення в пам'яті учнів із ТПМ значної кількості слів з усвідомленням усіх відтінків їх значення та експресивного забарвлення; формування вмінь активно користуватися власним словниковим запасом, а саме, швидко і точно добирати слова для побудови речень і текстів.

Лексична робота як один із рівнів мовленнєвого розвитку молодших школярів із ТПМ проводиться за такими напрямками: збагачення словникового запасу, тобто засвоєння нових слів та нових значень слів, що раніше учням були не відомі; уточнення словника, тобто поглиблення розуміння вже відомих слів, з'ясування відтінків у значенні між синонімами, добір антонімів, аналіз багатозначності; активізація словника, тобто використання якомога більшої кількості слів у мовленні кожного учня, введення слів у речення, засвоєння сполучуваності слів з іншими словами, використання їх в конкретному тексті.

У молодших школярів із ТПМ порушення формування лексики проявляються в: обмеженості словникового запасу, невідповідності активного і пасивного словника, неточному вживанні слів, численних вербальних парафазіях і труднощах актуалізації словника.

Вивчення молодшими школярами з ТПМ розділу «Будова слова» має позитивний вплив на розвиток їхнього мовлення, оскільки морфема, в силу своєї семантичної природи, впливає на інші мовні рівні, а саме, на ті, центральним об'єктом яких виступає слово у всіх його можливих мовних проявах (звучання, будова, лексичне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль, особливості стилістичного використання). Враховуючи зазначене, перспективним і практично значущим є таке вивчення морфемної будови слова в початкових класах загальноосвітніх шкіл для дітей із ТПМ, яке б якнайповнішою мірою забезпечило широкий вихід одержаних учнями мовних знань із цього розділу в їхню мовленнєву практику.

В традиційній методиці опрацювання розділу «Будова слова» в початкових класах переважає граматичний підхід. Основна мета, яка ставиться перед вивченням зазначеного розділу, полягає у формуванні в учнів умінь виконувати морфемний аналіз (ділити слова на значущі частини: корінь, префікс, суфікс, закінчення) і на цій основі засвоєння ряду орфографічних правил.

Пропонований нами підхід до вивчення розділу «Будова слова» в школі для дітей із ТПМ зорієнтований на розв'язання проблеми збагачення словникового запасу учнів похідними словами, систематичне ознайомлення з семантикою афіксів, правильне використання похідних слів у мовленнєвій практиці учнів. Вживання в мовленні похідних слів ґрунтується на розумінні учнями їх лексичних значень. У свою чергу значення таких слів не може бути до кінця усвідомленим, якщо учень не бачить в окремих афіксах носіїв словотворчого значення.

У межах реалізації вищезазначеного, ми вважаємо необхідним в процесі вивчення розділу «Будова слова» проводити таку роботу: порівняння словоформ за звучанням і значенням, визначення певного значення морфемі, порівняльний аналіз спільнокореневих слів із словами з омонімічними коренями, диференціація понять «спільнокореневі слова» і «синоніми». Так, під час порівняння словоформ за звучанням і значенням (виділення морфемі у складі слова, яка має власне значення), необхідно увагу учнів постійно звертати на подібність і відмінність звучання і значення слів. Специфікою такої роботи є аудіювання, яке повинно супроводжувати виконання всіх завдань.

Робота над диференціацією спільнокореневих слів і слів з омонімічними коренями загострює мовне чуття учнів із ТПМ, ставить їх у досить складну мовну ситуацію, коли потрібно усвідомити можливість подвійного значення одного і того самого слова. При цьому

відпрацьовується уміння членувати слова за будовою з урахуванням їх лексичного і морфемних значень.

Лексичне багатство мови значною мірою забезпечується її синонімією. Чим більше в словнику людини синонімів, які позначають різні предмети, дії, ознаки, тим багатші виражальні можливості як мови, так і мовлення. Робота над синонімами допомагає досягти точності в розумінні відтінків значення слова, привчає учнів із ТПМ вдумуватися в зміст уживаних слів, семантично правильно будувати словосполучення (речення), вибрати найбільш потрібне слово й уникати повторень у мовленні, сприяє збагаченню лексичного запасу школярів. У процесі цієї роботи необхідно використовувати такі види вправ: 1) вправи на виявлення та порівняння близьких за значенням слів у текстах, пояснення значень і відтінків у значеннях цих слів (вибір і класифікація слів, близьких за значенням; виявлення стилістичної доцільності використання синонімів у тексті; розташування синонімів за ступенем зростання чи зменшення вияву ознаки); 2) вправи: на добір синонімів, які можуть слугувати заміною поданому, і з'ясування відповідності відтінків значень, виявлення різниці в їхньому вживанні (вправи на самостійний добір синонімів до поданого слова; заміну синонімів у словосполученнях і реченнях; вибір одного з поданих синонімів для точного поєднання їх з іншими словами в реченні); 3) вправи на використання синонімів у власному мовленні (використання синонімів під час доповнення речень (текстів); самостійне складання текстів із використанням синонімів за малюнком, опорними словами тощо; редагування речень з метою усунення повторів того самого слова або вживання спільнокореневих слів.

Словотворча робота є складовою частиною словникової роботи, а саме, роботи над словом, яка має на меті використання різних завдань: аналіз морфемного складу слова, з'ясування засобу його утворення, засвоєння значення слова і формування вміння правильно вживати його у мовленні. Систематичне проведення на уроках української мови словотворчої роботи сприяє навчанню дітей грамотному письму, більш глибокому розумінню смислу слів та точному й свідомому їх використанню в мовленні. Завдання словотворчого аналізу заключається у встановленні словотворчої структури слова, тобто у виділенні твірної основи слова й послідовності приєднання афіксів. Обов'язковий етап словотворчого аналізу – дати тлумачення лексичного значення слова. Встановлюючи значення слова, учні мимоволі звертають увагу до значення морфем, які входять до його складу.

В учнів початкових класів із ТПМ необхідно формувати логічні орієнтири тлумачення похідного слова з опорою на відомі значення вихідної одиниці, свідоме співвіднесення похідного слова з тим, від якого воно утворилося. Усе це допомагає школярам зазначеної категорії усвідомити лексичне значення багатьох незнайомих і малознайомих слів, дає їм психологічну готовність самостійно тлумачити лексеми з

похідною основою, привчає міркувати над структурою слова, розвиває лінгвістичне чуття і мовну здогадку, стає надійним підґрунтям для успішного опрацювання розділу «Словотвір» у середній ланці школи.

Одним із ефективних прийомів самостійного тлумачення слів є ознайомлення учнів з такими спільнокореновими словами, одне з яких утворилося від іншого і тим самим дає можливість пояснити значення попереднього. Наприклад, учням пропонується прочитати пари слів, визначити, чи схожі вони за будовою і відповісти на запитання, чи можна пояснити одне слово через значення іншого (*шахтар – шахта*).

Систематичне і цілеспрямоване проведення лексичного аналізу в процесі вивчення молодшими школярами розділу «Будова слова» на уроках української мови створює умови для розвитку мовлення учнів, формування в них уміння точно вживати слова з урахуванням їх значення, стилістичного та емоційного забарвлення, сполучуваності тощо. У методичній літературі лексичний аналіз розглядається як вид словникової роботи (А. Текучов, Л. Федоренко та ін.). Сучасною методичною наукою словникова робота визначається як система навчально-виховної роботи над словом, яка охоплює засвоєння учнями нових слів і значень, відтінків значень, сфер їх уживання, засвоєння синонімів, омонімів, антонімів та ін. Метою лексичного аналізу слова є характеристика слова, яка розкриває його лексичне значення й особливості вживання. На нашу думку, обов'язковою умовою застосування структурно-сміслового аналізу похідного слова з метою розкриття його лексичного значення є усвідомлення учнями з ТПМ значення вихідної одиниці. Враховуючи зазначене, необхідно попередньо з'ясувати, наскільки глибоко учні з ТПМ розуміють значення вихідного слова, уточнити його зміст одним із прийомів, а саме, добір синонімів, антонімів, логічне визначення, показ ілюстрації тощо.

Передумовою збагачення словникового запасу школярів похідною лексикою є практичне оволодіння афіксальним способом словотворення. При цьому успіх роботи, міра позитивного впливу вправ словотворчого характеру на словниковий запас школярів із ТПМ будуть тим помітніші, чим тіснішим буде взаємозв'язок між аналітичними і синтетичними видами словникової роботи. Отже, дії аналізу і синтезу у пропонованих учням вправах мають перебувати в органічному взаємозв'язку. Так, виконуючи вправи на словотворче конструювання, школярі активніше засвоюють словотворчі ресурси рідної мови, одержують практичні знання про найважливіші функціональні ознаки морфем. Конструктивні вправи необхідно спрямовувати не тільки на формування в учнів умінь встановлювати, впізнавати або передбачати похідні слова на основі одиниць морфемного та словотворчого рівнів, а й на запобігання ненормативним словотворенням, що нерідко трапляються в усному і писемному мовленні молодших школярів із ТПМ, на правильне й точне вживання похідних слів. Наведемо приклади деяких конструктивних

вправ: а) доповнити частини слів, щоб утворилися цілі слова: *роз – ..., від – ..., ...-ець, під – ..., ка – ..., ...-овий*; б) Складіть із даних частин можливі слова, введіть їх у речення: *-б, -а, друж-, -н-, -ий, -й, -ти, по-, -ся, -еньк-, -о, -ок*.

Серед синтетичних словотворчих вправ, які необхідно практикувати в процесі опрацювання розділу «Будова слова», значне місце ми відводимо завданням на конструювання слів з готового словотворчого матеріалу, тобто на відновлення похідних лексичних одиниць за вихідним словом і зазначеним словотворчим засобом. Розвивального характеру таким вправам можна надати, вводячи так звані «конфліктні» слова і морфеми. Наприклад: від слова *сила* утворіть нові слова, використовуючи такі суфікси: *-к, -ач-, -ун, -ов-, -оньк-, -н-, -ечк-*. З якими суфіксами не можна утворити жодного слова?

Порівняно з конструюванням похідних слів за зразком синтетичні словотворчі завдання творчого характеру підвищують активність учнів із ТПМ, впливають на збагачення їхнього словника, оскільки вимагають умінь співвідносити семантику похідного слова з його структурою. Такі вправи мають розвивальний вплив не тільки на розумові здібності школярів, а й на їхнє мовне чуття, пам'ять, спостережливість та увагу. До творчих вправ цього типу ми відносимо вправи на знаходження слова за його семантичною ознакою. Наприклад: «Як називають того, хто *вболіває* за одну з команд під час спортивних змагань?». У результаті конструювання слів за семантичною ознакою учні групують значні за обсягом гнізда спільнокореневих слів. Такі вправи вимагають мобілізації лексичного запасу, оскільки в процесі їх виконання вчитель спрямовує дітей на досягнення якомога повнішого списку певного словотворчого гнізда.

Висновки. Таким чином, результативність збагачення словникового запасу учнів похідними словами в процесі вивчення морфемної будови слова залежить від ряду умов, найважливішими з яких необхідно визнати: формування поняття про морфему як значущу частину слова; планомірний, систематичний, цілеспрямований характер проведення різноманітних словотворчих вправ; встановлення тісного взаємозв'язку між аналітичними і синтетичними видами словотворчої роботи; забезпечення виходу словотворчих вправ у зв'язне мовлення зі спрямуванням їх на активізацію розумової діяльності школярів. Систематична робота над семантикою слова у процесі опрацювання розділу «Будова слова» сприяє формуванню навичок мовленнєвого самоконтролю, поліпшенню орфоепічної і орфографічної грамотності.

Список використаних джерел

1. Герд А. С. Морфемика и ее отношение к лексикологии / А. С. Герд // Вопросы языкознания. – 1990. – № 5. – С. 5-12.
2. **Програми для 2-4 класів загальноосвітніх закладів для дітей із тяжкими порушеннями мовлення** / В. В. Тищенко, Е. А. Данілавичюте,

Н. С. Гаврилова: [за ред. М. К. Шеремет]. – К. : «Неопалима купина», 2006. – Ч. 1. – 360 с. 3. **Психолингвистические** проблемы семантики / [под ред. А. А. Леонтьева, А. М. Шахнаровича]. – М. : Наука, 1983. – 285 с. 4. **Спирова Л. Ф.** Особенности речевого развития учащихся с тяжелыми нарушениями речи (1-4 кл.) / Л. Ф. Спирова. – М. : Педагогика, 1980. – 192 с. 5. **Шахнарович А. М.** Психолингвистический анализ семантики и грамматики : На материале онтогенеза речи / А. М. Шахнарович, Н. М. Юрьева. – М. : Наука, 1990. – 166 с.

References

1. **Gerd A.** Morphemics and its relation to lexicology / A. Gerd // Questions linguistics. – 1990. – № 5. – s. 5-12. 2. **Warm up for 2-4** klasiv zagalnoosvitnih zakladiv for ditey iz serious torn down movlennya / V. Tishchenko, E. A. Danilavichyute, N. S. Gavrilova [za redaktsiyeyu M. K. Sheremet]. – K. : «Burning Bush», 2006. – Part 1. – 360 s. 3. **Psycholinguistic problems** of semantics / [za redaktsiyeyu A. A. Leontiev, A. M. Shahnarovicha]. – Moscow : Nauka, 1983. – 285s. 4. **Spirova L. F.** Features speech development of students with severe speech disorders (1-4 cl.) / L. F. Spirova. – M. : Pedagogy, 1980. – 192 s. 5. **Shahnarovich A. M.** Psycholinguistic analysis of semantics and grammar : On a material ontogenesis of speech / A. M. Shahnarovich, NM St. George. – Moscow : Nauka, 1990. – 166 s.

Received 27.01.2016

Reviewed 28.02.2016

Accepted 26.03.2016